

Formációelmélet, centrum és periféria*Peter Hanns Reill és Szelényi Balázs (szerk):**Cores, peripheries, and globalization**CEU Press, 2011*

Egyetemünk professzor emeritusza, volt rektora, *Berend T. Iván* 2011-ben ünnepelte 80. születésnapját, aminek tiszteletére a Közép-Európai Egyetem könyvet jelentetett meg *Cores, Peripheries, and Globalization* címmel. A kötet apró, de nagyon jellemző érdekessége, hogy a Berend T. Iván 75. születésnapja alkalmából rendezett konferencia előadásait tartalmazza, természetesen frissített formában. Az ötéves késés jól érzékelteti a közgazdászszakma változását. Öt évvel ezelőtt még nem volt annyira nyilvánvaló és kézzelfogható a fejlődéselmélet megújulása iránti igény, mint napjainkban. A világgazdasági válságból való kilábalásnak a harmonikus, alapvetően békés keretek között történő felzárkózás a feltétele. A XXI. században – szemben az emberiség minden korábbi korszakával – már nem valóságos választási lehetőség a globális méretekben indítandó háború, partneri viszony alakult ki a nagyhatalmak között. A béke fenntartása azonban nem fátum, hanem folyamatos elméleti és gyakorlati erőfeszítést igényel. Az elméleti közgazdasági kérdés az, hogy mi az a gazdaságpolitika, ami ezt a partneri viszonyt elősegíti a felzárkózó társadalmakban is, milyen eszközökkel lehet elérni, hogy a társadalom széles csoportjai érdekeltek legyenek a világméretű együttműködésben.

A kötet neves szerzői (*Joseph Love, Jean Batou, Daniel Chirot, Immanuel Wallerstein, Jürgen Kocka, Helga Schulz, Thomas David, Elizabeth Spilman, Szelényi Iván, Hermann van der Wee, Robert Brenner, Berend T. Iván, Eric Hobsbawm*) egyetértenek abban,

hogy az elmúlt húsz év gazdaságpolitikáját jellemző neoliberális közgazdaságtan erre alkalmatlan. A neoliberalizmus nem tudta a kulturális és a történeti összefüggéseket beépíteni a közgazdasági elméletbe, érzéketlen a politikai és a termelési kultúra változása iránt. Az együttműködéshez, a partnerséghez a provincializmus meghaladására van szükség a gazdasági-társadalmi fejlődés minden szintjén, ez nem csak a legfelsőbb politikai vezetésre igaz, hanem a társadalom minden rétegére. A terrorizmus vagy a gyilkosságba átcsapó szélsőséges politikai jelenségek azt mutatják, hogy mindenkinek a politikai kultúrája (vagy kulturálatlansága) számít. A neoliberalizmus ezt az összefüggést nem értette meg, különösen kelet-európai provinciális formájában továbbra is elképzelhetőnek tartotta a tömeges szegénységet, a jogfosztottságot, a fejlődésből való kirekesztést, a bűn legalizálását.

A kötet szerzőinek teljesen igazuk van abban, hogy a XXI. század új világrendjéhez az együttműködés kultúrájára van szükség és a közgazdasági kutatás tárgya a kulturális felzárkóztatás is. Igazuk van abban is, hogy ehhez kiindulópontnak nem elegendő a formális jogi egyenlőség, amit a neoliberalizmus képvisel, szükség van a valóságban érzékelhető tartalmi egyenlőtlenség felismerésére is. Az elméleti kérdés így az, hogyan, milyen eszközökkel, milyen új intézményekkel és szemlélettel lehet ezt a tartalmi egyenlőtlenséget megszüntetni.

Az egyenlőtlenség okainak feltárásához elméleti keretre van szükség. Ebben a kötetben e keretet a centrum-periféria

viszony adja. Kétségtelen, hogy a centrum-periféria dichotómia jelentős haladás a neoliberalizmus érzéketlenségéhez képest. Ugyanakkor elméleti keretként talán továbbgondolásra érdemes a XXI. századi fejlődéshez illeszkedően. A centrum-periféria viszony csak a különbséget tartalmazza fejlettek és fejlődők között, és nem a fejlettség fogalmát határozza meg. A fejlettség a globalizáció és az új világregend korában az együttműködéshez szükséges politikai, termelési és fogyasztási kultúra, a globális értékrend tudatos alkalmazásának képessége. A fejlettség az értékrenden alapuló közösségi társadalom, szemben a neoliberalizmus szélsőséges individualizmusával. Amennyiben így definiáljuk a fejlődést, akkor ehhez képest lehet különböző szakaszokat meghatározni és a fejletlenből a fejlettbe történő átmenet lehetőségét és eszközeit számba venni. Ez a közelítés végső soron megtalálható a kötetben. *Joseph Love* tanulmányában *Raul Prebisch* életútját bemutatva jól érzékelteti Latin-Amerika és Észak-Amerika ellentmondásos viszonyát, azt a problémát, hogy a nyugati termelési kultúrát hogyan lehet átvenni és elkerülni a gyarmati, szolgai helyzetet.

Ugyanez a szemlélet van jelen a kötet másik írásában. *Jean Batou* bemutatja az ültetvény és az üzem hasonlóságát, a rabszolgaság, a rabszolga-kereskedelem és az ipari forradalom összefüggését. A felvetés rendkívül fontos és időszerű: az alapvető kérdés ma is az, hogy a nyugati fejlődés hajtóereje a felvilágosodás erkölcsi értékrendje, a szabadság, a biztonság, a jólét és a demokrácia összeegyeztetése, vagy a kizsákmányoláson és a (bér)rabszolgaságon alapuló klasszikus kapitalista gyakorlat. *Batou* válasza annyiban egyértelmű, hogy a klasszikus kapitalizmust elutasítja, talán erőteljesebben lehetne megjelölni emellett a

felvilágosodás hagyományának időszerűségét. Erre már csak azért is szükség lenne, mert Magyarország számára a rendszerváltás után felvetődő kérdés, hogy mi a Nyugathoz való csatlakozás valódi tartalma. A klasszikus kapitalizmushoz vagy a nyugati magaskultúra hagyományához csatlakoztunk-e inkább? Erre a kérdésre természetesen csak azt lehet válaszolni a globalizáció korában, hogy a nyugati hagyományhoz való felzárkózás teszi lehetővé, hogy beilleszkedjünk az új világregendbe, amit a magaskultúrák együttműködése jellemez.

A neoliberalizmus a magaskultúrával szemben a klasszikus kapitalizmus hagyományát képviselte, és elutasította a fejlődés fenti értelmezését, illetve általában a fejlődés fogalmát is. Mivel az önzést és az individualizmust tekintette egyedüli hajtóerőnek, ezért a fejlettséget és a fejletlenséget csak a gazdasági erők nagyságának különbözőségében látta, nem kutatta az erők forrását, ezért lehetetlennek tartotta a felzárkózást, a kiegyenlítődést.

A centrum-periféria fogalmi közelítés a neoliberais felfogásnál fejlettebb, mert az igazságosság mércéjét alkalmazza az egyenlőtlenségre. A kötet szerzői elfogadhatatlannak tartják az elmúlt száz év szélsőséges egyenlőtlenségét, ez a neoliberalizmus meghaladásának termékeny kiindulópontja, bár nem a végeredménye. Szükség lenne egy átfogóbb, a magaskultúrából kiinduló filozófiai keretre is, az igazságosság fogalmára és alkalmazására is a konkrét gazdaságtörténeti, gazdaságpolitikai korszakokban. A történelmi szemlélet, ami a könyv nagy érdeme, történelemfilozófiát is igényel. A történelmi szakaszok meghatározása és fejlődésük logikája is elengedhetetlen a felzárkózás modelljének megalkotásához. Erre tesz kísérletet Immanuel Wallerstein: *Development*

Possible? Possible Developments: A research Agenda című írásában.

A történelmi szakaszolás problémája jelent meg a kötetben abban a formában, hogy hogyan változott a centrum-periféria viszony, hányszor és milyen logika alapján rendeződött át a centrum. Ezt a problémát tárgyalja Eugene Weber *Between Center and Periphery* című írásában. Ez a mozgás nem véletlenszerű, hanem a történelmi fejlődés logikájához illeszkedő folyamat. A történelmi fejlődés modelljének megalkotása azért is időszerű, mert a XXI. századi új világrend alapvető jellegzetessége mégis csak a világháború elkerülése, olyan felzárkózási modell kialakítása (pl. Kína esetében), amelyik nem veszélyezteti a stabilitást.

Ebből a szempontból nézve a folyamat, a centrumok kialakulása, az igazságosság, az értékrend alkalmazásának része és nem lehet egyoldalúan elvetni minden típusú egyenlőtlenséget. A politikai és a gazdaságpolitikai irányítás szükségképpen hierarchikus és ez igaz világméretben is. A hierarchia átjárhatósága egy másik, ettől független kérdés. Teljesen igaz, hogy a centrum-országoknak törekedniük kell a periféria felzárkóztatására. Webernek kétségtelenül igaza van abban, hogy a kapitalizmusra ez a felismerés nem jellemző.

A nyugati fejlődés azonban nem egyszerűen kapitalizmus, jelen van benne a kapitalizmus meghaladásának tendenciája is. A centrum-periféria viszony és a kapitalizmus viszonya ezért a kutatás tárgya és a szerzők gazdag irodalmi anyagai mutatják, hogy a kapitalizmusban a fejlettek konzerválni akarják az egyenlőtlenséget. A XXI. századból visszatekintve azonban jobban látjuk, hogy a két fogalom: a centrum-periféria és a kapitalizmus nem azonosak. A kapitalizmus nem azonos a fejlődéssel, de az

igaz, hogy a fejlődésnek voltak olyan korszakai, amelyek használták a kapitalista tendenciákat (és azon belül tovább is korszakolható ez a folyamat). Bár ilyen messzire a szerző nem megy el, mégis több fontos következtést von le, elsősorban az állampolgári lét fontosságára vonatkozóan. Ezt a gondolatmenetet viszi tovább Jürgen Kocka *Core, Periphery and Civil Society* című tanulmányában. Kocka a civil társadalom szerepét emeli ki a társadalmi-gazdasági stabilitásban és mobilitásban, a civil társadalom azonban nem más, mint az értékrend önálló alkalmazásának kiterjesztése. A civil társadalom a descartes-i nagylelkűség (vagy nemeslelkűség) megtestesítője, ami távolról sem azonos az önzéssel (amire a közgazdászok redukálni szokták a racionalizmust).

A két fogalmi kör elválasztásának gyakorlati jelentőségét a kelet-közép-európai felzárkózás fogalmi keretének meghatározása képezi. A XX. század elejétől kezdve azt tapasztalhatjuk, hogy a kapitalizmust, különösen annak klasszikus formáját egyre jobban korlátozzák, eliminálják. Egyre inkább igaz, hogy a fejlődéshez nincs szükség kapitalizmusra, annak egyik formájában sem. Csak így lehet ugyanis elképzelnünk egy harmonikusan működő világrendet.

A különbségtételhez talán érdemes lett volna az eszmetörténeti összefüggésekre jobban támaszkodni. Az iskola, az az eszmei kör, amit a kötet megjelenít természetesen a gazdaságtörténethez tartozik, és ebben a tekintetben rendkívül érdekes és tanulságos a mű. Ugyanakkor az eszmetörténeti folyamatok, akár a filozófia, akár a politikai gazdaságtan története segíthetne a fejlődési szakaszok elkülönítésében és tartalmuk meghatározásában.

A felvilágosodás elméleti és gyakorlati hagyatékának feldolgozása nem csak

elméleti érdekesség. Rendkívül időszerű a kötet egyik legerősebb fejezete, amelyben a nacionalizmusra, ezek tipizálására vonatkozó tanulmányok találhatók. A nacionalizmus megítélése azonban nem szakítható el a kapitalizmustól. Nacionalizmus akkor lép fel, ha egy nemzet a többi nemzettel szemben szeretné kivívni felzárkózását, a kiegyenlítődség konfliktusos jellegű, háborúba is torkollhat. A nacionalizmusok között természetesen van különbség annak függvényében, hogy a kapitalizmus melyik korszakáról van szó, de közösek a világrend elutasításában. Ha azonban a világrend alapvetően harmonikus, akkor a nacionalizmus talaját veszti.

A jelenlegi kelet-európai, kelet-közép-európai nacionalizmusok ezért anakronizmusok és semmilyen értelemben nem segítik a felzárkózást. A kötetben több írás foglalkozik a kelet-európai, 1989 utáni nacionalizmusokkal és közös a szerzőkben ennek elutasítása, a provincializmusok leleplezése. A provincializmus oka azonban talán egy kicsit háttérben marad: az az ellentmondás, hogy gyakorlatilag az új világrendhez csatlakoztunk a rendszerváltással, de elméletileg ezt provinciális formában, a neoliberalizmus elméleti keretében dolgozta fel a magyar társadalom. A klasszikus kapitalizmus világképét alkalmazták egy olyan korra, amikor az érvényét veszítette. Az elmélet és a gyakorlat közötti ellentmondás eredményezte azt a válságot, amire Szelényi Iván is utal a kötetben (*The Rise and the Fall of the Second Bildungsbürgertum*). A rendszerváltó értelmiség válságba került, mert a kapitalizmust támogatta, és nem a felvilágosodás hagyományát. Ez önmagában ellentmondás, hiszen a kapitalizmus nem „építhető”, az maga a rombolás.

A nacionalizmus, különösen a kelet-európai kapitalizmus meghaladásához a

globalizáció új elméletére van szükség. A kötet utolsó blokkja ezzel foglalkozik. A neves szerzők (Hermann van der Wee, Robert Brenner, Berend T. Iván, és Eric Hobsbawm) egyetértenek abban, hogy a XX. század végétől kezdve új formáció alakult ki. Ennek megértéséhez segít a korai kapitalizmus feldolgozása, amit Herman van der Wee tanulmánya tesz meg. Ekkor genezisében látható az a korszak, amikor a politikai-gazdaságpolitikai irányítás használja a kapitalizmust annak érdekében, hogy egy humánusabb világot teremtsen. Nagyon érdekes például az a folyamat, ahogy Hollandia, később Anglia centrummá vált, amit tovább árnyalhatunk, ha figyelembe vesszük Descartes, Spinoza és Locke elméleti eredményeit. Ezek adhatnak támpontot annak megértéséhez, hogy miért tudta Hollandia és Anglia legyőzni Spanyolországot, az erényeket, értékeket miért tudta jobban alkalmazni és ennek milyen tanulságai vannak a mára nézve.

„Kezdetemben a vég” – fogalmazott T. S. Eliot és ez a vég a globalizáció korszakában jött el. A vég elméleti és gyakorlati fordulat – a neoliberalizmus meghaladása. Berend T. Iván érzékletesen mutatja be a neoliberalis globalizáció korlátait, az indokolatlan egyenlőtlenséget, a kizsákmányolás és a nyomor fennmaradt formáit. A kötet nagyon jól szerkesztett, mert a megoldást – vagy annak egy nagyon fontos elemét az utolsó tanulmány, Eric Hobsbawm tartalmazza. A tanulmány címe: *From West to European Science: Seventeenth-Twentieth Centuries*. Hobsbawm állítása, hogy a nyugati civilizáció eredménye a tudományos és technikai haladás, ennek kiteljesítése az elmúlt négyszáz év legfontosabb eredménye. Érzékletesen mutatja be a tudományos közönség bővülését és azt a fejlődésbeli ugrást, ami ezen a téren a XX. században történt. Számunkra

ez a könyv legfőbb üzenete, hiszen Magyarország is a globális értékrend alapján működő közösséghez tartozik és nem a gyarmattartókhöz. Ezt tudományos eszközökkel is bizonyítani kell a

társadalom számára, a tudomány is hozzájárul a politikai és gazdasági stabilitáshoz.

TRAUTMANN LÁSZLÓ

Ketten egy könyvről

*Miszlivetz Ferenc (szerk.): A bizonyosság vége avagy quo vadis demokrácia
Savaria University Press, 2011*

A Corvinus Egyetemen 2012 januárjában könyvbemutatót szervezett a folyóirat. Ezen két tudós szakértő, Bayer József és Csepeli György méltatta A bizonyosság vége avagy quo vadis demokrácia c. könyvet. Mindkettőjük recenzióját közöljük, mert fontosnak tartjuk a különböző nézőpontok megismertetését.

KÉRDEZÉS, MEGOKOLÁS, KERESÉS

A „válság” látszólag csak egy szó. Kétség-telenül erős, hatásos szó, amely nem hagyja érzelmileg közömbösen sem azt, aki leírja, kimondja, sem azt, aki olvassa, meghallja. Kellemetlen szó a „válság”, mivel riaszt, figyelmeztet, szembenézés-re kényszerít. A „válság” a diszharmónia, a csonkaság, a rendetlenség szava. Nem szeretjük ezt a szót, mert sérti természetes beállítódásunkat, amellyel a harmóniát, az épet, a rendet keressük. Nagy a kísértés, hogy kerüljük ezt a szót, nem látva benne többet, mint pusztá tagadást, a Semmit, amellyel a logika törvényei szerint nem szükséges foglalkoznunk.

Miszlivetz Ferenc másként gondolja. A „válság” számára eszköz az emberi világ önmagában vett egészének megragadására, de nem abszolút módon, ami lehetetlen volna, hanem úgy, hogy önmagunkat ragadjuk meg az egészében vett világon belül. Ezáltal a „válság” elveszíti negatív konnotációját, s a megismerés kalandjára invitál.

Miszlivetz Ferenc akkor dobta be a hazai társadalomtudományi köztudatba a „válság” szót, amikor mindenki tele volt várakozással, reménnyel, a szebb jövő ígéretével. A „válság” témájával foglalkozó, első általa szerkesztett kötet 1987-ben jelent meg. Húsz év után újra kiadva

a kötetet derült ki, hogy minden tanulmánya változatlanul aktuális, mivel a várakozások nem teljesültek, a remények megcsúfolódtak, a szebb jövő elmaradt. A makacs szerkesztő 2009-ben „*Eredeti válságfelhalmozás*” címmel egy új kötetet is útjára bocsátott, amely a 2009 februárjában megrendezett „Világválság – Magyar válság” című konferencián elhangzott előadásokat fogta egységbe. S most itt a harmadik kötet, amelynek már címe is kihívó: „*A bizonyosság vége avagy quo vadis demokrácia?*” Ez a kötet is egy konferencia anyagain alapul. A konferenciára 2010 novemberében került sor az MTA Politikai Tanulmányok Értékműhelye rendezésében.

A kötet tizenhat tanulmányt tartalmaz. A szerzők részben ugyanazok, mint akikkel a korábbi két kötetben találkoztunk, de jöttek újak is. A kötet előszavában a szerkesztő egyértelműen leszögezi, hogy „nincs visszaút a válság előtti korba, amelyet a gazdasági növekedés, a tudományok szétparcellázottsága, a »haladás«-ba vetett naiv hit jellemezett.” Felvezetve a kötet első tanulmányát a szerkesztő az új kort a „bizonytalanság korának” nevezi.

Hankiss Elemér tanulmányának különlegessége, hogy a szerző a bizonytalanságot egyszerre képes ontológiai és

fenomenológiai dimenzióiban megragadni. A bizonytalanságban egyfelől semmi új nincs, hiszen mióta ember az ember, csak a bizonytalanság alapján tud hozzáférni a bizonyossághoz. Ami új, az a bizonytalanság mindenütt jelenvalósága, ahogyan Hankiss mondja, a „bizonytalanság globális állapota”. Az igazi kérdés, hogy a „minden eresztékében nyitkorgó országban”, ahol élünk, mit kezdünk saját bizonytalanságainkkal.

Kroó Norbert a fizikus szemével tekint a bizonytalanságra. A fizika egzakt tudomány, de nem szigorúbb, mint a szociológia vagy a közgazdaságtudomány. A tanulmányt a kötet többi, nem természettudós által írt tanulmányaival együtt olvasva megállapíthatjuk, hogy minden tudomány révén a lényegihez kerülünk közel. Ez esetben a lényegi, hogy megkülönböztetést tudjunk tenni a bizonytalanságok tudományos kezelése, és a tudományos bizonytalanságok között. A kötet, amelyről beszélünk, a bizonytalanságok tudományos kezeléséről szól első sorban.

Simai Mihály Hankiss gondolatmenetét folytatva a bizonytalanság globális állapotának összetevőit keresi, amelyeket az egész világot behálózó transznacionális vállalatok létében talál meg. Ezek a vállalatok kulcsszereplők, rajtuk múlik, hogy a világ az egyensúlytalanság vagy az egyensúly irányában halad tovább.

Szigeti Péter az egyensúlytalanságot az egyenlőtlenségekben látja, szerinte a világban ma a „societas divitum” és a „societas pauperum” néz farkasszemet egymással. A kapitalizmus megmaradhat, változhat, elpusztulhat, de bármelyik eset is következzen be, a világ és a kapitalizmus sorsa egynek tűnik számára.

Sümege István a filozófia nyelvén beszél a válságról, felvetvén azt a provokatív gondolatot, amely Hankistól

sem volt idegen, miszerint a válság nem az ember természetes létállapota, amely csak kivételesen és csak kivételeteknek hagy megnyugvást. Sümege programja rokonszenvesen visszafogott. Azt tanácsolja, hogy tegyünk meg mindent világunk jobbítása érdekében, de mindeközben fejlesszük ki magunkban a képességet a „hálaérzésre azért, ami van.”

Simon János a politikatudomány szigorúságával keresi a létezőt, anyagát a mai magyar politikai diskurzusból mérítve. Simon kulcsfogalma a „narratíva”, amely meglátása szerint elleplezi az igazat, létrehozva a „valót”. Ahány narratíva, annyi valóság, s az ütköző valóságfelfogások kizárják a megértést. Simon egyes budapesti hidak képeivel operálva javasolja a kiutat, amely kölcsönösen kiszabadíthatná a feleket narratíváik fogásából.

Fricz Tamás a politikatudománnyal foglalkozók szerepkonfliktusát elemzi érzékletesen. A politikáról nehéz, ha éppen nem lehetetlen úgy írni, hogy valaki nincs benne. Ha viszont benne van, könnyen beleeshet abba a csapdába, amelyről Simon írt.

Magas István a globális pénzügyi válság magyarországi hatásairól írt egy nagy lélegzetű tanulmányt. Ez a tanulmány vezet be a kötetben az igen magas színvonalú közgazdasági tanulmányok sorát, amelyek mindegyike mintha illusztrációja lenne Kroó Norbert tételének, miszerint a bizonytalanság forrása nemcsak a létező, hanem a létező megismerésére vállalkozó tudomány is lehet. Magas István cikkét elolvasva a magyar olvasót nem is annyira a bizonytalanság, mint inkább a szorongás érzése fogja el, amelyre egyetlen orvosság a cserkészek jelszava: „Légy résen!”

Szabó Katalin a tőle megszokott világossággal és éles ésszel viszi el az ol-

vasót a lényegihez, amit az állandó innovációs kényszerrel jellemez. Ott van válság, ahol nincs innováció. Szabó Katalin megközelítésében az új, behálózott világ egységes tér, amelyben az innováció skálafüggetlen módon terjed. A tanulmány válasz mindazoknak, akik azt kérdezik, mit tehetünk itt, ahol élünk, a válság következményeinek enyhítésére.

Szentes Tamás az ideológiáktól mentes, a dolgokat magukat néző közgazdaságtudományban látja a válsággal való szembenézés hatékony módszerét. Módszertana azonban szembe megy nyelvvel, amelynek kulcsszava az ideológiai tartalommal túltelített „egyenlőtlenség”. Szentes szerint az „egyenlőtlenség” a világban és az államokban a válság fő oka. Fontos szempontként merül fel, először, de nem utoljára a kötetben, a képviselői demokrácia demokratizálása.

Gervai Pál, Sárvári Balázs és Trautmann László tanulmányának különlegessége a nyílt és tudatos értékválasztás, amely egyáltalán nincs ellentétben a vizsgálódás szigorával, annál inkább mutat emelkedettséget és határozottságot. A nemzetközi rend a szerzők szerint újratervezésre szorul, ami a minden nemzet számára nyitott globális partnerségen alapuló együttműködést jelenti a biztonság, a szabadság, a demokrácia és a jólét értékeinek jegyében. Ezek az értékek, mint a szerzők emlékeztetnek rá, a New Deal értékei, amelyeket ha a partnerek magukénak vallanak, akkor a világ kiléphet a szűkös erőforrásokkal való birkózás csapdájából, s a fenntartható fejlődés útjára léphet. Ez az út nem lehet más, mint a kultúra és a civilizáció útja, amelyre az emberiség egyébként már rég rálépett, de időnként eltévesztett.

Kritikában *Artner Annamária* tanulmánya a legerősebb, bár a tanulmány

nem tűnik védettnek a kritika kritikájával szemben. A „tőke-munka” ellentét jól ismert kiindulópontja a jelen helyzet kritikájának, amely részletekben gazdag, jól argumentált leírását adja a válságnak. Ugyanakkor a ki nem mondott következtetés szembemegy az előző tanulmány irányával, mivel nem a globális partnerség, hanem a globális konfrontáció programjára alapoz.

Kerekes Sándor az egyetlen a kötet szerzői közül, aki a környezetvédelem szempontjából tekint a világ mai krízisére. Hatásosan érvel amellett, hogy a válság ajándék a természetnek, lélegzetvételre adva módot a természet számára. Frappáns példákat hoz fel a szerző arra, hogy a környezetvédelem ürügyén hogyan lehet folytatni a válságba torkolló korábbi gyakorlatokat. Kerekes nem hagy kétséget aziránt, hogy a fenntartható fejlődés egyenletében a természet a kulcsváltozó.

Jody Jensen az állami szuverenitás erőzójével, a nemzetközi szabályozás gyengeségével magyarázza a válságjelenségeket. Rendkívül fontos megállapítása szerint „a bizonytalan, méltánytalan, szabályozatlan piacok a társadalmi szétesés, bizonytalanság tolerálhatatlan nehézségeit eredményezhetik, olyan könnyen erőszakba torkolló konfliktusokat, amelyek további represszióhoz és végleges kettészakadáshoz vezethetnek.” Jensen emeli a téteket, amelyek fenyegetésével szemben védtelenek maradunk, ha továbbra is a homokba dugjuk a fejünket, s kiejtjük szótárunkból a „válság” szót.

Palánkai Tibor fontos gondolata a „globális szolidaritás”, amely rímel Gervai, Sárvári és Trautmann „globális partnerség” fogalmára. A Jody Jensen által felvetett, nagyon is reális fenyegetést Palánkai a nemzetállam új szerepeinek megtalálásában, a fékevesztett globális kapitalizmus fékeinek és ellensúlyainak

a megteremtésében látja, aminek eszköze a demokráciadeficitok felszámolása a nemzetállamokban és a nemzetközi életben.

A kötet utolsó tanulmányát a kötet szerkesztője, Mislivetz Ferenc jegyzi. Mint szerkesztő, aki az összes többi tanulmány egységes gondolati lánczá történő összefűzéséért felelt, nem tehetett mást, mint hogy a demokráciát állította tanulmánya középpontjába. Mislivetz tézise roppant egyszerű, de megkerülhetetlenül fontos: demokrácia nélkül nincs jólét és nincs szabadság. Az elmúlt

húsz év dermesztő igazsága, hogy ahol nincs jólét és nincs szabadság, ott demokrácia sincs. Ott válság van.

Ez a kötet, s vele együtt a megelőzően megjelent két kötet azért hasznos, mert kilépteti az olvasót pszichológiai kényelméből, szembesíti a „válság” gyötrő létével, rákényszerítve, hogy rákérdezzen az okokra, ami még nem több mint a létező kikérdezése. De ezután következhet a túllépés a lehetőig, s onnan tovább.

CSEPELI GYÖRGY

GLOBÁLIS ÁTALAKULÁSI KORSZAK KÖZEPÉN ÁLLUNK

Egy tudományos mű megjelenése magyar nyelven már önmagában ünnepi alkalom, a hazai tudományos könyvkiadás ismert nehézségei mellett. Többek között azért is, mert egyre nagyobb tempóban zajlik a tudományos világ nyelvi homogenizálása, aminek jele, hogy lassan már Magyarországon is csak az angol nyelven publikált műveket tartják számon jelentős tudományos teljesítményként. Pedig a magyar nyelvű tudományosság fenntartása is a nemzeti szuverenitás feltétele, amelyet mintha rossz helyen keresgélneek manapság. Eközben elhanyagolják a tudomány magyar nyelven történő művelésének támogatását, amire az MTA eredetileg létrejött.

Egy tanulmánykötet értékelése általában nehéz műfaj, mivel az ilyen gyűjtemények gyakran nagyon heterogén szellemi törekvéseket, és olykor eltérő színvonalú írásokat is fognak egybe. Ennek a könyvnek azonban előtörténete van, és tanulmányait valóban egy közös téma és törekvés fűzi össze. A könyv egy trilógia harmadik. kötete: a *Válságelméletek és az Eredeti válságfelhalmozás* kiadványai után ez a harmadik, amely a gazdasági-társadalmi válságok természetével és tudományos elemzésével foglalkozik.

A jelen könyv tartalmáról: tizenhat szerző jár körül egy témát: hogyan értelmezzük a napjainkban kirobbant új válságot? A szerzők más-más társadalomtudományi ágakból jönnek, ennek megfelelően találunk a kötetben közgazdasági, szociológiai, jogtudományi, politológiai és filozófiai megközelítéseket, történeti elemzéseket, tudományelméleti okfejtéseket és általában elméleti reflexiókat a mai világhállapotról.

Nincs is ma időszerűbb téma ennél, miután a válság látványosan megrendíti az eddigi bizonyosságokat és evidenciá-

kat. A kötetben több írás is foglalkozik magának a fogalomnak a történetével és jelentésével. A könyv e tekintetben is tartogat meglepetéseket. Érdekesnek és elgondolkodtatónak tartottam azt, ahogyan az egyik szerző (*Sümegei László*) a válság fogalmát egyenesen a nyugati világ chiliasztikus és apokaliptikus gondolati hagyományával kapcsolja össze, amely lineáris időben gondolkodik, és valamiféle teleológiát visz bele a történelem felfogásába. Ezzel szélesebb gondolati perspektívát ad a kérdésnek. Ezen a tág értelmezésen belül természetesen sokféle konkrét válság van, amelyek egy részét utólag látjuk csak válságos átalakulásnak, a kortársak nem észlelték annak. Más a helyzet akkor, amikor az emberek maguk érzékelnek válságot, mert gyökeresen megváltozik életük környezete, mint amikor csak utólag minősítik annak az átalakulást, amelynek a végén látszik csak az eredmény. Lehet vitatkozni azon, hogy mi a válság oka, melyek a gyökerei, de abban nincs vita, hogy *válság mindig akkor van, amikor kiderül, hogy az élet kizökken a megszokott kerékvágásból*, és úgy már nem mehet tovább, mint eddig.

Ma kétségkívül ilyen időket élünk, nemcsak kis hazánkban, hanem világméretekben is érezhetően egy hatalmas gazdasági, hatalmi és kulturális átrendeződés tanúi vagyunk. Az új globális információs hálózatoknak köszönhetően ez, ha nem is egyenlő mértékben, de tudatosul is az emberekben.

Ahogy *Hankiss Elemér* írja bevezető esszéjében, a bizonytalanság korába értünk. Bár tudományos értelemben a társadalomra mindig jellemző a kontingencia, ma ez az érzés minden korábbinál jobban hatalmasodik el. Jeles szerzőket idéz, *E. J. Hobsbawmtól U. Beckig*, akik

hangot adtak ennek, és felmutatja a hagyományos és a modern világ határvidékén tántorgó társadalom közérzetének sok jelenségét. Történeti visszatekintését a közelmúltban átélt válságokra is nagyon jó felütésnek tartom az egész kötethez. Ha nem veszik tolaodásnak, hogy ehhez még hozzáteszek valamit, a mai helyzet jellemzésére nagyon találónak tartom és gyakran idézem magam is azt a metaforát, amelyet *Claus Offénál* olvastam: a modernitás egész dinamikája olyan, mintha egy nagy jumboval a levegőbe emelkedtünk volna, anélkül, hogy létezne egy előre kiépített leszállópálya, amelyen biztonsággal landolhatunk. Ennél találóbban nehezen lehet megfogalmazni a mai világállapotot.

A két kultúra embereként *Kroó Norbert*, akadémiánk volt főtitkára és alelnöke is nagyon érdekesen járja körbe a kérdést, a természettudományos felfedezések és technikai újítások globális és társadalmi hatásáról elmélkedve. Közvetíti azt az *Einsteintől* vett episztemológiai igazságot, miszerint nem oldhatjuk meg a problémákat ugyanazzal azzal a gondolkodással, amellyel előidéztük őket, hanem *új szellemi horizontokra* van szükség, amelynek elemeit a szerző maga is jól szemlélteti írásában.

A kötet egésze ilyen értelmezésekből és útkeresésekből áll. Mindegyik szerző egyetért azzal, hogy egy *nagy globális átalakulási korszak közepén állunk*, még ha ki-ki a saját vizsgálódásának súlypontjait máshová helyezi is. Ezért a globalizáció folyamata óhatatlanul a központi eleme és vizsgálati tárgya a kötetnek, hiszen egészen új konstellációkat teremt, és szétfeszíti gondolkodásunk eddigi kereteit. Nagyon igaza van *Szentes Tamás*nak abban, hogy a mai válságok nem érthetőek meg többé sem egy szűk diszciplináris szemléletben, amelyben nem látják a fától az erdőt, sem pe-

dig a régi ideológiai elfogultságokkal, bármennyire tudományos köntösbe rejtőzzenek is el. De ahogy más szerzők is írják, a lokális érdekekhez kötött gondolkodás sem visz sehová, amikor egy-egy konkrét nemzeti érdek, vagy éppen uralmi cél vagy vállalati érdek határolja le a szellemi horizontot. Szentes hangsúlyozza azt a több tanulmányban is visszatérő gondolatot, hogy a társadalomkutatásnak az egészben kell gondolkodnia, az egész valóságot koncipiálnia kell, mielőtt a részleteket vizsgálhatja. A holisztikus megközelítés nem tudható le tudománytalan előjátékként, mivel ontológiai előfeltevésként így is, úgy is meghatározza a gondolkodásunkat, ezért érdemes tudatossá tenni ezt és reflektálni az egészre, amelyben a részek elfoglalják a helyüket és elnyerik értelmüket. E nélkül nemcsak elveszünk a részletekben, hanem nem is vagyunk képesek azokat adekvátan értelmezni.

Ez az *interdiszciplináris kutatások* időszerűségének alapja. A kötet maga is ilyen értelemben interdiszciplináris jellegű, és a három kötetre rúgó vállalkozás maga inspirálója és egyben tanúja is ennek a felismerésnek, ami a szerkesztő munkáját és tudományszervezői képességét dicséri.

De azért a részletek sem érdektelenek, hiszen az ördög a részletekben lakozik. A kötet több tanulmánya foglalkozik a mai válság gazdasági, pénzügyi, biztonságpolitikai, ökológiai és egyéb vonatkozásaival. E tanulmányokból sokat tanultam, és jobban érthetővé válnak számomra bizonyos összefüggések. Hogy csak egyet emeljek ki, nagyon tanulságosnak tartom például *Magas István* írását a pénzügyi válság hazai hatásairól, amelyek különös időszerűséget nyernek, amikor a problémák megoldásának igénye helyett a bűnbakkeresés kerül előtérbe, s miközben a felelősség

áthárításának politikai játszomája zajlik, a tartós megoldatlanságok pusztító örvénnyel fenyegetik az országot.

A kötet kulcsfontosságú kérdésfelvetései közül különösen kettőt emelnék ki: az egyik az, hogy *mi lesz korunk kapitalizmusával*. A másik, ezzel összefüggő kérdés, hogy *mi lesz a demokráciával*? Ami az elsőt illeti, több tanulmány is foglalkozik a tőkeviszony és a kapitalizmus jövőjével és átalakulási tendenciáival. Az utópikus horizontok elhomályosultak, miután a potenciális alternatívák megbuktak. De fontos leszögezni, hogy a mai kapitalizmus önmagában is több változatban él, és már jól észlelhetők az átalakulás trendjei, amelyek túlmutatnak a horizontján. A mai válság komoly társadalmi ellenmozgalmakat hív életre, ugyanakkor olyan ökológiai, biztonsági kockázatokat is teremt, amelyek kezelhetetlen káosszal fenyegetnek és a radikális átalakulás útjában állnak. Az információs kapitalizmusról, a globális gazdaságról, az ellenmozgalmak természetéről szóló írások e tekintetben nagyon érdekesek és informatívak.

Ami a demokrácia kérdését illeti, a globalizáció előrehaladása új dimenzióba helyezi a demokrácia jelen formáit és egész jövőjét. A globális erőterben megváltozik a liberális demokrácia termé-

zetes terepének, a nemzetállamnak a szerepe: *a szuverenitás relativizálódik*, és ez visszahat a demokrácia sorsára is. A jogállami demokrácia hagyományos intézményi infrastruktúrája ugyan fontos marad, de egyrészt előtérbe kerül a nemzetállam fölötti regionális integrációkhoz és a globális kormányzás intézményeihez való viszony, másrészt mind fontosabbá válik a társadalmi beleszólás, a szubsztantív (tartalmi) értelemben vett demokrácia kérdése. Vajon a posztacionális korszak, a posztszuverenitás megjelenése egyben a posztdemokrácia korszaka is lesz?

Itt válik fontossá *a szervezett civil társadalom korrekciójának* kérdése. Ha nem akarjuk, hogy az alig kétszáz éves modern képviselői demokrácia csupán múltó epizód legyen az uralmi formák történeti sorában, a civil társadalom olyan szervezeti, mozgalmi és információs megerősítésére van szükség, amelynek révén képes ellenállni a válság autokratikus megoldására irányuló törekvéseknek.

Számomra ezek a fő tanulságai ennek a most megjelent kötetnek, amelyet mindenkinnek szíves figyelmébe ajánlok.

BAYER JÓZSEF

Az emberek hajlamosak ösztöneikre hallgatni

Mike Károly és Szalai Ákos (szerk.): Fogyasztók a hitelpiacon: viselkedés és szabályozás Széchenyi Füzetek XVIII.

A kötetet forgatva nehezen érthető, miért is ragaszkodunk annyira a neoklasszikus közgazdaságtan által annyira súlykolt racionalitás eszméjéhez, amikor mindannyiunkkal előfordult már, hogy egy általunk meghozott, az adott pillanatban racionálisnak tűnő döntést visszatekintve irracionálisnak értékeltünk. Kivel ne fordult volna elő, hogy egy nagy bevásárlásnak éhesen vágott neki és vásárlás közben a szeme sok olyan terméket megkívánt, aminek utólag otthon már nem tartotta hasznosnak a megvételét, de a vásárlás pillanatában az éhségérzete miatt annak megvásárlását is racionálisnak érezte. Az emberek gyakran hajlamosak inkább ösztöneikre, pillanatnyi érzéseikre hallgatni, mintsem az eszükre, és így gyakran kudarcot valló viselkedési mintákat követni, tévedni. Az egyre inkább előtérbe kerülő új tudományos irányzat, a *viselkedés-gazdaságtan* is ebből indul ki, és a racionalitás helyett a tényleges viselkedésből kiindulva igyekszik modellezni, leírni az emberi cselekedeteket.

A fogyasztó tényleges viselkedésének minél „korrektebb” modellezése azonban számos akadályba ütközhet, ezek közül az egyik, talán leggyakrabban előforduló nehézség, hogy a fogyasztó adott pillanatban meghozott döntése, adott pillanatbeli viselkedése majdnem minden esetben hatással van a jövőjére, azaz különböző időpontokban megjelenő költségek és hasznok értékelését kívánja meg. A neoklasszikus közgazdaságtan a problémát leegyszerűsítendő minden a döntésre ható (pszichológiai) tényezőt egy paraméterbe, egy minden időperiód-

dusra konstans diszkontrátába próbál belesűriteni, elfogadva a *diszkontált hasznosság modelljét* az emberi viselkedés pontos leírásaként. Az elmúlt évtizedek empirikus kutatásai azonban számos esetben rámutattak a diszkontált hasznosság modelljének hiányosságaira, illetve a modell inkonzisztens eredményekre vezetett. A diszkontált hasznosság modelljével inkonzisztens jelenségek megfigyelése készítette arra a viselkedés-gazdaságtan számos kutatóját, hogy új, alternatív modelleket dolgozzanak ki, amelyek jobban közelítenek a valóság leírásához. *S. Frederick, G. Loewenstein* és *T. O'Donoghue* cikke ezeket az új, alternatív elméleti modelleket és az azok alapjául szolgáló empirikus irodalmat tekintik át, amelyen keresztül az olvasó bepillantást nyerhet a viselkedés-gazdaságtan világába.

Felvetődik a kérdés, hogy amennyiben az eddig feltételezett racionális viselkedés helyett a fogyasztó gyakran irracionálisan viselkedik, és emiatt gyakran piaci kudarcba fullad az adott döntés, akkor az egyben azt is jelenti-e, hogy nagyobb kormányzati beavatkozásra van szükség? A válasz korántsem egyértelmű. Amennyiben feltesszük, hogy az egyének nemcsak egyszer-egyszer, hanem szisztematikusan eltérnek a racionálisnak vélt úttól, akkor a fogyasztói viselkedések szabályozására irányuló elméletek illetve modellek is újragondolásra szorulnak. A kormányzati döntéshozók, akik a szabályozási kérdésekkel kapcsolatos döntésekben kompetensek, legalább annyira hajlamosak lehetnek a hibás döntésre, mint az egyéni döntés-

hozók, így a kormányzati beavatkozás létjogosultsága számos szituációban megkérdőjeleződhet. A korlátozott racionalitás ugyanis gyakran növeli a kormányzati döntéshozatal költségeit az egyéni döntéshozatalhoz képest, hiszen az egyéni fogyasztók erősebben ösztönöztek hibáik kiküszöbölésére, mint a szabályozók. E kérdéskört járja körül *Edward L. Glaesner* cikke, amely a paternalizmus és a pszichológia kapcsolatát boncolgatja.

A kötetben összegyűjtött tanulmányok a fogyasztói viselkedés, illetve az azzal összefüggő szabályozói beavatkozás kapcsán felmerülő kérdéseket mutatják be, ismertetik ennek a mára már a köztudatba egyre inkább betörő tudományos irányzatnak, a viselkedés-gazdaságtannak a szemszögéből (a hitelpiacra fókuszálva). Az első két tanulmány a fogyasztói hitelpiacok szabályozásáról zajló viselkedés- és neoklasszikus közgazdaságtan között folyó vitába enged betekintést, és újra életre kelti a kérdést, hogy a piaci kudarcok indokolják-e a kormányzati szabályozást. *R. A. Epstein* szerint – aki a neoklasszikus közgazdaságtan által vallott elvekkel azonosul – a kormányzati beavatkozás két esetben elfogadható: magánmonopóliumok és hiányos informáltság esetén. Véleménye szerint a szabályozásnak nem kell figyelembe vennie, hogy a fogyasztók gyakran hibás, nem racionális döntést hoznak, amikor felkészült eladókkal kötnek szerződést, mivel a hibákra reagáló szabályozás több kárt okozna, mint hasznot hozna. *Oren Bar-Grill*, a viselkedés-gazdaságtan megközelítését magáénak vallva, mindezt vitatja, és négy lépésben igyekszik cáfolni Epstein vélekedését. Bizonyítékokkal támasztja alá, hogy a fogyasztók szisztematikusan hibáznak, és ezek a szisztematikus hibák a verseny ellenére is fennmaradnak. Rámutat tovább-

bá arra, hogy az eladók ezeket a szisztematikus hibákat tudatosan kihasználva árazzák be termékeiket. *Bar-Grill* bizonyítékokat sorakoztat fel, hogy a fogyasztói hibáknak és a rájuk adott válaszoknak igenis jólétsökkentő hatásuk van. Végül pedig arra a következtetésre jut, hogy létezik olyan szabályozás, amely jólétnövelő hatású lehet egy-egy piacon. Hangsúlyozza: nem állítja, hogy az általa közreadott megállapítások minden piacon igazolódniának, az általa felsorakoztatott bizonyítékok csak az általa megvizsgált egy-egy piacon bizonyultak helytállóknak. *Epstein*nel egyetértve úgy véli, hogy a tájékoztatási kötelezettség előírása első lépésként elegendő, de míg *Bar-Grill* a hitelpiacok kapcsán további szabályozást tart szükségesnek konkrét javaslattétel nélkül, addig *Epstein* elegendőnek tartja a jelenlegi kötelezettséget. *Epstein* ugyanis úgy véli, hogy a további, szigorúbb szabályozás nem hoz annyi hasznot, mint amennyi költséggel jár. Továbbá a fogyasztói hibákból fakadó hitelpiaci kudarcokat harmadrangú problémának tartja a hitelpiacon jelentkező jelentősebb, nagyobb mérvű problémák mellett, amit a hitelkártya-információk nem kellő biztonságából fakadó hitelkártyacsalások, illetve a meg nem fizetett tőketartozásból eredő veszteség fedezésének kockázatai jelentenek.

A harmadik cikk a fogyasztói hitelezés joggazdasági modelljeit veszi sorra. A negyedik tanulmány azt vizsgálja, hogy mind a kormányzati döntéshozók, mind pedig a szabályozandó fogyasztók korlátozott racionalitásával számolva, mennyire lehet hasznos, illetve hátrányos a kormányzati beavatkozás, szemben a neoklasszikus közgazdaságtan által vallott elmélettel. Az utolsó cikk pedig az intertemporális döntések empirikus irodalmát és elméleti modelljeit veszi sorra és rámutat arra, hogy sokféle,

elsőre irracionálisnak tűnő döntés racionális lehet, amennyiben figyelembe vesszük a fogyasztóra ható különböző pszichológiai tényezőket is. A kötet jelenlegi magas színvonalát tovább emelhetné volna egy olyan cikk bevalogatása is, amely a fogyasztók hitelpiacon megnyilvánuló viselkedése kapcsán végzett empirikus kutatást és eredményeit ismerteti, ezáltal még közelebb hozva a megvilágított problémakört. Így például *M. Bertrand* és szerzőtársai (2005): „What’s psychology worth? A field experiment in the consumer credit market” című cikke tovább gazdagíthatta volna a kötetben összegyűjtött tanulmányok körét.

Ugyanakkor e bővítés hiányában is elmondható, hogy a kötet jól összefogja a hitelpiacon tapasztalt fogyasztói viselkedés és az arra reagáló szabályozói be-

avatkozás következtében felvetődő témákat. A kötet további kuriózuma, hogy általa magyarul is elérhetővé válik a fogyasztói hitelezés kapcsán felmerülő viselkedési és szabályozási kérdések áttekintése, így azok is betekintést nyerhetnek ebbe a kérdéskörbe, akik kevésbé mozognak otthonosan az angol nyelvű szakirodalmak világában. Annak, aki képet szeretne kapni a hitelpiaci fogyasztói viselkedés szempontjából fontos elméleti eredményekről, illetve a hitelpiaci szabályozás alternatíváiról, ez a kötet kiváló magyar nyelvű összefoglalót nyújt a témában mind az érdeklődő, ámde kevésbé szakavatott olvasók, mind pedig a témában már némiképp jártas, illetve elmélyült szakmai közönség számára.

BÖLCSKEI VANDA